

Erindringssteder

Lic. phil., lektor, Nils Arne Sørensen, Syddansk Universitet

Det tog knap ti år fra den franske historiker Pierre Nora udgav det første bind af *Les lieux de mémoire* i 1984 og til begrebet "erindringssted" havde vundet pondus nok til at blive optaget i *Grand dictionnaire Robert de la langue française*. Den oplysning formidler Nora selv i sit forord til den engelske udgave af værket, og stoltheden er ikke uforståelig. For da Nora skrev, var ordet ikke blot blevet optaget i den store franske ordbog, men også blevet en central reference blandt det stærkt voksende antal af historikere og andre kultur- og samfundsforskere, der med mange forskellige udgangspunkter interesserede sig for hvordan (og hvorfor) fortid er blevet brugt og bruges i identitetspolitiske projekter. Allerede i 1989 blev Noras programatiske indledningsartikel oversat i det indflydelsesrige, tværfaglige tidsskrift *Representations'* temanummer om "Memory and Counter-Memory"¹, og i 1996-98 fulgte den engelske oversættelse af værket i udvalgte bind under titlen *Realms of Memory: The Construction of the French Past* i tre bind. Denne oversættelse er i sig selv et vidnesbyrd om begrebets tiltrækningskraft. Det samme er ambitiøst anlagte "kopi-produkter" i Italien (*I luoghi della memoria*, 1-3, 1996-97) og Tyskland (*Deutsche Erinnerungsorte*, 1-3, 2001).²

Definition og typologi

Erindringssted er langt fra det eneste analytiske greb, som bruges af erindringshistorikere. Andre populære er myter, traditionsopfindelse og nøglebilleder.³ Når begrebet "erindringssted" har haft en så stor succes (og markant større end "konkurrenternes"), skyldes det helt banalt, at det var vist sig at være meget brugbart – og hertil at Nora og hans over 120 medarbejdere i værkets syv tommetykke bind fremlagde en næsten overvældende serie af case-studies, som det har været oplagt at lade sig inspirere af og videreudvikle.

En kort definition på et erindringssted finder man ikke i Noras indledning til *Les lieux de mémoire*, men det er klart, at et erindringssted er et "sted" der spiller en vigtig rolle som et *krystallisationspunkt for et nationalt fællesskab*. Nora bruger ordet "sted" som metafor: Et erindringssted kan være et konkret sted, men det kan også være begivenheder, politiske symboler, monumenter, museer, tekster, billeder, idealer, mytiske og historiske personer. I Noras værk finder vi således analyser af så forskellige "steder" som tricoloren, Eiffeltårnet, Tour de France, franske jøder, domkirker, gadenavne, *À la recherche du temps perdu*, Panthéon, Jeanne d'Arc og fransk kogekunst, mens man i den tyske pendant bl.a. kan læse om Pligt, Loreley, Beethovens 9. symfoni, Marlene Dietrich og D-marken (og måske mindre overraskende om Bismarck, Germania og Arminius/Hermann).

¹ Denne artikel er bl.a. tilgængelig her: http://www.sfu.ca/media-lab/archive/2007/487/Resources/Readings/Nora_between%20memory.pdf (læst 9.4.2010).

² Den italienske udgave er redigeret af Mario Isnenghi, den tyske af Francois Etienne og Hagen Schulze. Af de to er den tyske den mest spændende, og værket er et af mange eksempler på, at tyske historikere er helt på forkant med nye faglige dagsordner i disse år (selv om vi desværre alt for ofte nøjes med at kigge mod USA og Storbritannien efter inspiration). Desuden viser de fleste bidrag, at tyske historikere er fine formidlere og slet ikke fortjener deres ry for alenlange sætninger og tunge, tunge noteapparater.

³ Se Nils Arne Sørensen: "Om Myter og Historie", i Lars Bisgaard (red.): *Fynske Myter*, Odense 2005, 9-28; Eric J. Hobsbawm (ed.): *Invented Traditions*, Cambridge 1983 og Gerhard Pauls indledning til samme (Hg.): *Das Jahrhundert der Bilder*, bd. 1, Göttingen 2009.

Billede 5: Merkel og Sarkozy. Det vakte opsigt, da den franske præsident Nicolas Sarkozy i 2009 inviterede den tyske kansler Angela Merkel til at deltage i våbenhviledagens kransenedlæggelse på den ukendte soldats grav. Initiativet ligger imidlertid i tydelig forlængelse af den nytolkning af verdenskrigen, som Sarkozy og Merkels forgængere, Francois Mitterrand og Helmut Kohl, knæsatte i 1984, da de hånd i hånd erindrede krigens faldne ved Verdun. De tidligere fjender var nu blevet venner, og krigens lære eller mening var, at international forsoning og samarbejde kunne forhindre nye katastrofer. Det var samme fortolkningsramme, som Sarkozy knyttede an til, da han sagde: «Denne 11. november mindes vi ikke et folks sejr over et andet, men en prøvelse, der var lige frygtelig for begge parter». Hermed var dog ikke lagt om til en systematisk post-national omtolkning af erindringen om krigen. Da en fransk tv-station spurgte forsvarsminister Hervé Morin, om våbenhviledagen fremover skulle omdøbes til den tysk-franske venskabsdag, var svaret kort og klart: «Non».

Fælles for alle disse erindringssteder er, iflg. Nora, at de består af tre lag. For det første et materielt lag: selve "stedet". For det andet et symbolsk lag, dvs. den betydning, som "stedet" tillægges, og for det tredje et funktionelt lag, dvs. "stedets" brug og ritualiseringen af erindringsstedet som erindringssted.

Af de tre lag er det naturligvis de sidste to, der er de mest interessante, og som analysen af erindringssteder koncentrerer sig om. Når man læser Nora, er det tydeligt, at Ernest Renans berømte foredrag fra 1882, "Hvad er en nation", hvor Renan talte om betydningen af både erindring og glemsel og om nationen som et viljesprojekt (spidsformuleret som: "L'existence d'une nation est ... un plébiscite de tous les jours")⁴, svæver tæt over siderne. Også for Nora er den første forudsætning for et fællesskab viljen til at huske: erindringssteder skal skabes, de skal vedligeholdes, de kan forandres og de kan forfalde. Derfor bliver analysen af erindringssteder ikke kun til analyser af, hvad der erindres, men også til analyser af, hvorfor det erindres, og hvilke interesser, der bærer denne erindring.

Et erindringssted er altså en dynamisk kategori, hvis status og betydning kan forandres. I udgangspunktet kan de forstås som kommunikationshandlinger, hvor det analytisk helt klassisk drejer sig om at afdække kæden: afsender-indhold-modtager. Det er vigtigt at understrege, at et erindringssted kun kan etableres og opretholdes som et erindringssted, hvis modtagersiden er interesseret. Uden modtagere forfalder erindringssteder – som man fx har set med en række af de sønderjyske steder, der fra 1840erne og frem til 1960erne var vigtige danske erindringssteder. Men erindringssteder kan også genopdages, som Michel Winocks fine analyse af Jeanne d'Arc i *Les lieux de mémoire* demonstrerer. Her viser Winock både, hvordan jomfruen fra Orleans stort set var blevet glemt i 15-1700-tallet, for så at blive reaktiveret i 18- og 1900-tallet. Jeanne blev ikke bare genopdaget – hun blev også radikalt omfortolket, så hun kunne bruges af både venstre- og højrefløj. For venstrefløj var hun pigens af folket, som blev ofret af magthaverne; for

⁴ Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?* læst på <http://www.bmlisieux.com/archives/nation01.htm>, 9.4.2010.

højrefløjen symbolet på folkets gude- og kongetroskab og siden på fransk forsvarsvilje mod udenlandske trusler – det er sådan hun bruges af den højreradikale *Front National* i dag.

Nora havde organiseret *Les lieux de mémoire* under overskrifterne Republikken, Nationen og *Les France*, men i forbindelse med den amerikanske udgave valgte han et andet princip, der samtidig sætter en klarere typologi for erindringsstederne. For det første konflikter og indre modsætninger. Pointen er ikke her, at erindringssteder danner rammen om konflikter; det er omtrent mere reglen end undtagelsen (jf. eksemplet oven for med Jeanne d'Arc). Men modsat: at det er erkendt, at fællesskabet rummer vigtige modsætninger og konflikter og at disse får status af fælles erindringssteder.

For det andet symbolske steder, dvs. steder der udtrykker fællesskabets værdimæssige indhold. Som symbolske erindringssteder kan nævnes politiske symboler, mindesmærker, mærkedage, museer, slagmarker og historiske personer. Her lægger studiet af erindringssteder sig ganske tæt op ad emner, som er velkendte fra den traditionelle politiske historieskrivning, hvilket også er tydeligt i et af de forbløffende få indgående danske studier af erindringssteder, Anette Warrings bog om grundlovsfejring fra 2005.

For det tredje erindringssteder, som har karakter af traditioner, der forankrer fællesskabet gennem brug og gentagelse. Et eksempel på traditions-erindringssteder er gadenavne, der helt konkret sikrer, at borgerne i deres daglige gang i offentlige rum mindes om, at de indgår i et nationalt fællesskab. Fx ved enhver, der har siddet med italienske bykort, hvordan stort set alle italienske byer er propfyldte med nationale historiske referencer i vejnettet; referencer der oven i købet uden større besvær kan bruges som stativ for en fortælling om kontinuitet og brud i det samlede Italiens historie. Tilsvarende fortæller motivvalg på frimærker, mønter og pengesedler om nationale erindringsfællesskaber. Danske brevskrivere har de sidste 100 år ikke bare slikt konger og dronninger i nakken. De har gjort det samme med H.C. Andersen, Christen Kold, Michael Laudrup, Møns Klint og Jellingestenen – for at nævne en håndfuld eksempler, der hver især udgør et dansk erindringssted i egen ret. Andre eksempler kunne være sport, gastronomi og værker fra den litterære kanon, der oven i købet kan have karakter af en national geografisk opdagelsesrejse som tilfældet er med Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1906-07).

Erindringsstedernes tid

Nora indrammer begrebet i en historieopfattelse, der modstiller det traditionelle og det moderne samfund. I det traditionelle samfund spiller erindringen en helt central rolle, fordi samfundet er, om ikke statisk, så præget af en så langsom udvikling, at erfaringer kan overleveres som levende og brugbar erindring fra generation til generation. Fordi erindringen er levende, er der i det traditionelle samfund ikke brug for et bevidst erindringsarbejde; erindringen reproduceres netop, fordi den har umiddelbar nytteværdi. Helt modsat i det moderne samfund, hvor forandring er dagens orden, og nedarvede erfaringers anvendelighed derfor er langt mere problematisk. Iflg. Nora undermineres både den levende erindring og de traditionelle fællesskaber med overgangen til den moderne verden. Denne udvikling fordrer den bevidste konstruktion af nye fællesskaber, og det er i denne proces at erindringsstederne opstår og bliver centrale forankringspunkter. Som Nora skriver i en nøgleformulering i indledningen til værket: "Der er erindringssteder, fordi der ikke længere er erindringsmiljøer".

Man kan problematisere det bastante skel mellem traditionelle og moderne samfund, også når det gælder konstruktion af fælles erindring. Fx kan romerske triumfbuer og kejserfora ses som bevidste forsøg på at indskrive begivenheder og personer i en fælles romersk erindring. Kirkens konstruktion af både helligsteder og helgenkult kan tilsvarende ses bevidste forsøg på at skabe og vedligeholde en fælles kristen erindring – og det er iøjnefaldende, hvordan mange elementer i de moderne forsøg på at konstruere fællesskaber trækker på veletablerede kristne traditioner eller "erindringer".

Når dette er skrevet, er det naturligvis også klart, at de voldsomme samfundsforandringer, som verden gennemlevede med udgangspunkter i Vesteuropa og Nordamerika fra slutningen af 1700-tallet og i stigende grad fra midten af 1800-tallet, satte veletablerede identiteter og fællesskaber under voldsomt pres og derfor også skabte behov og muligheder for at konstruere nye fællesskaber. Det er ikke tilfældigt, Eric Hobsbawm har karakteriseres årene 1880-1914 som en tid, hvor der var tale om en masseproduktion af "traditionsopfindelser".

Årtierne op til 1. verdenskrig fylder også godt i analyserne af erindringssteder i *Les lieux de mémoire*. Men de fleste bidrag opererer med en tidshorizont, der normalt rækker helt frem til nutiden. Bagud sætter den store franske revolution bogens vigtigste skel – selv om en del artikler som den omtalte om Jeanne d'Arc trækker tråde meget længere tilbage i tiden, og dermed til en vis grad underminerer det overordnede syn om skellet mellem det traditionelle og det moderne samfund. For en ordens skyld skal det straks tilføjes, at også analysen af erindringsstedet Jeanne d'Arc klart fokuserer på de sidste ca. 200 års historie.

Ved siden af den kronologiske afgrænsning står en endnu mere markant tematisk. I den optik, som Nora og hans medarbejdere tænker inden for, er erindringssteder knyttet tæt til nation og nationalstater. Hertil kan indvendes, at konstruktionen af erindringssteder ikke er noget nationalt eksklusivt prerogativ. Man kan let pege på erindringssteder, der markerer andre fællesskaber: politiske, religiøse eller lokale, for at nævne de vigtigste. Men lige så let er det at påvise, at det nationale fællesskab i løbet af det lange 1800-tal blev det vigtigste politiske fællesskab i den forstand, at det efterhånden var inden for en national forestillingshorizont, at samfundets vigtigste dagsordner blev sat og forstået. Det gjaldt selvfølgelig ikke bare i Frankrig, men i hele Europa og i oversøiske europæiske aflæggersamfund som USA, Canada, Sydafrika og Australien (ligesom forestillingerne om nationen som det afgørende fællesskab blev overtaget af de spirende anti-koloniale bevægelser i de europæiske kolonier fra sidste tredjedel af 1800-tallet).

I Europa blev de mægtigste udfordrere af det nationale fællesskab, arbejderbevægelsen og den katolske kirke, i stigende grad nationaliseret fra slutningen af 1800-tallet. De tyske socialister hørte op med at se sig selv som "fædrelandsløse svende", og mens paven betragtede sig selv som fange i Vatikanet helt til 1929, så var troende katolikker aktivt inddraget i Italiens nationale, politiske liv længe inden da. Studiet af de nationale erindringssteder er netop interessante, fordi de kan bruges til at afdække indholdet i de nationale fællesskaber og ikke mindst kampene om dette indhold. Samfundsmæssige modsætninger og konflikter forsvandt som bekendt ikke med forestillingen om et nationalt fællesskab, men udspillede sig i stedet inden for dette fællesskabs rammer.

1. verdenskrig, erindringssteder og mindeskultur

Fortiden fyldte godt i det nationale konstruktionsarbejde. Det var vigtigt at give nationen tyngde og fylde med historiske erfaringer. Men i nationalstaternes tidsalder kom (og kommer) der naturligvis også hele tiden nye, nationale erfaringer til, der kunne skrives ind i og styrke erindringsfællesskabet. Blandt de vigtigste var krige, og afslutningsvis vil jeg give en række eksempler på, hvordan 1. verdenskrig gav anledning til konstruktion af nye erindringssteder.

Faktisk må man tale om, at krigen gav anledning til en veritabel masseproduktion af erindringssteder. Der blev skrevet mindebøger og bygget museer. Der blev indført særlige mindedage og ikke mindst opført titusindvis af monumenter for krigens faldne. Monumenternes former var talrige og gik fra ydmyge portrætter af faldne, omgivet af sørgerand, og til imponerende krigskirkegårde og mindesmærker, hvor næsten endeløse navnerækker påkaldte de faldne og savnede. Monumenternes spændvidde minder os om, at der var mange fællesskaber, der fandt det vigtigt at erindre krigen. Familier mindedes faldne ægtemænd,

sønner eller brødre; skoler faldne elever og lærere; arbejdspladser faldne kolleger; sportsklubber og andre foreninger faldne medlemmer; militære enheder faldne kammerater; kirker faldne sognebørn, osv.

Da krigen brød ud, blev den overalt givet mening inden for en national optik: det var konge (eller kejser eller republik) og fædreland, som soldaterne skulle kæmpe for. Det var også som oftest nationen, der satte krigens mening i mindekulturen, selv om det naturligvis mange steder i Europa var indviklet, for mange soldater kæmpede og faldt for fædrelande, der ikke længere eksisterede, da deres indsats skulle mindes efter krigen. Denne komplicerede (og fortsat mangelfuldt udforskede) historie vil jeg lade ligge her og i stedet koncentrere mig om nogle af de vigtigste nationale erindringssteder, som blev etableret i efterkrigsårene.

«The Cenotaph, Whitehall, London»

Det var ikke overraskende lettest at skabe samlende nationale erindringssteder i de lande, der var gået sejrrigt ud af krigen. Et af de tidligste nationale mindesmærker blev skabt næsten ved en tilfældighed. Det er kenotafet på Whitehall, gaden der udgør magtens centrum i London og dermed Storbritannien og i datiden hele det britiske imperium. Monumentet, tegnet af Edwin Lutyens, var oprindeligt af midlertidig karakter og blev opført i træ og gips i forbindelse med den store sejrpågang i juli 1919. Men monumentet blev så populært, at det blev besluttet at give det permanent form. Her har vi således et eksempel på et erindringssted, der er skabt af aktører fra både samfundets top (det var Lloyd George, der først fik idéen til monumentet) og brede lag. Her er kæden afsender-form-modtager således tæt forbundet. Monumentets enkle formsprog understreger i sig selv det styrken i datidens britiske erindringsfællesskab: Den tomme grav henviste til de faldne, der alle var begravet langt borte, og som blev hyldet med den enkle indskrift: "The Glorious Dead" og en æreskrans. Kenotafet har siden 1919 dannet rammen for det officielle Storbritanniens mest højtidelige mindeceremonier over krigens faldne på våbenhviledagen, der i sig selv kan siges at udgøre et andet erindringssted med enorm gennemslagskraft.

Få hundrede meter fra kenotafet ligger Storbritanniens andet centrale nationale erindringssted om krigen, den ukendte krigers grav i Westminster Abbey. Genbegravelsen af en ukendt soldat på våbenhviledagen i 1920 blev nøje iscenesat i en form, der understregede krigen som et demokratisk projekt, hvor den ukendte faldne (læs: en folkets søn) blev hyldet af hele det britiske samfundsmagtelite: konge, regering og militær og blev stillet til hvile "among the most illustrious of the land", som det hedder på indskriften der har udsmykket graven siden 1921.

Den ukendte soldat var et stærkt appellerende symbol, der vandt stor udbredelse og i mange lande blev det mest betydningsfulde erindringssted, som verdenskrigen afsatte. Placeringen af disse nye erindringssteder var i sig selv ofte symboltunge og fortalte Den store Krig ind i den nationale selvopfattelse. I Frankrig blev den ukendte soldat stillet til hvile under Napoleons triumfbue 11. november 1920 og dermed forbundet

med den militære tradition for *gloire* (venstrefløjten havde hellere set ham i Panthéon). Året efter blev Belgiens ukendte soldat begravet for foden af Bruxelles' *Colonne du Congrès* (1859), der var opført til minde om dannelsen af et selvstændigt Belgien. Helt parallelt blev den ukendte italienske soldat placeret i det pompøse Fædrelandets Alter, der var blevet indviet midt i Rom i 1911 til minde om landets samling. I USA faldt valget på krigskirkegården i Arlington, der var blevet grundlagt som militærkirkegård som en bevidst hån mod sydstatsgeneralen Lee i 1864, men havde for længst antaget status af et vigtigt nationalt erindringssted, da den ukendte amerikanske soldat blev begravet i 1921. Som man kan læse (eller se ved selvsyn), er graven fortsat en af de største attraktioner i og omkring den amerikanske hovedstad, hvor de nationale erindringssteder ellers står omtrent skulder ved skulder. Gravens status er systematisk blevet holdt ved lige gennem en permanent æresvagt i døgndrift (siden 1937). Til gengæld er graven ikke længere knyttet eksklusivt til første verdenskrig: Her er nemlig også genbegravet ukendte faldne fra 2. verdenskrig og Koreakrigen (mens den ukendte soldat fra Vietnamkrigen blev fjernet i 1998, efter han var blevet identificeret gennem dna-prøver).

På den måde kan det amerikanske eksempel i sandhed siges at være et dynamisk erindringssted, der forandrer sig over tid. Det samme kan siges om de øvrige nationale erindringssteder, der generelt er blevet brugt som ramme til at fortolke krigen og dens betydning for det nationale fællesskab i eftertiden – og kampe om sådanne fortolkninger. Det er heller ikke kun amerikanerne, der har genbrugt erindringsstederne fra den store krig i en større national fortælling om krig og nationalt fællesskab. Selv om man ikke har genbegravet ukendte soldater fra senere krige i Storbritannien og Frankrig, så har ceremonierne her på våbenhviledagen også inddraget de faldne fra senere krige og på den måde søgt at understrege det nationale fællesskabs historiske rødder. Det samme er sket i Italien, hvor erindringssteder fra første verdenskrig nu er omtolket til at være erindringssteder for *icaduti di tutte le guerre* – de faldne fra alle krige.

Især den italienske omtolkning kan man let problematisere, for denne fortælling overser ganske, at de faldne er faldet for helt forskellige idealer – og en del af dem oven i købet i noget, der bedst kan kaldes en borgerkrig, nemlig kampene mellem fascister og anti-fascistiske modstandsfolk i 1943-45. Men den indsigt understreger imidlertid blot en pointe, som det altid er vigtigt at holde sig for øje når man arbejder med erindringssteder og erindringshistorie i almindelighed: Erindring handler også om glemsel og fortrængning.